

'Ē KE U 'ELELO AFE MAI!

KO E FAKAMATALA
'O E NGA'HI HIMI

Siupeli T. Taliai

FAKATAUKEI MEIA

Rev. Howard and Mrs. Janet Secomb

Puleako Mālōlō 'o e Kolisi ko Tupou mo e
Palesiteni Mālōlō 'o e Siasi Uēsiliaana Tau'atāina 'o Tonga

Rev. Lōpeti Tāufa

Puleako Mālōlō 'o e Kolisi ko Sia'atoutai mo e
Palesiteni Mālōlō 'o e Siasi Uēsiliaana Tau'atāina 'o Tonga

Copyright © 2011 Siupeli T. Taliai

'Oku tauhi 'e Siupeli Taliai 'a e totonu kotoa ki he tohi ni. Tukukehe ha fakangofua kuo ma'u mei he lao 'copyright' 'o 'Aositeleliá; 'oku 'ikai ke ngofua fakalao ke hiki tatau kakato pe fakakonga 'a e tohi ni 'aki ha fa'ahinga founga pē ke tauhi pe ke tufa. Ka 'i ai ha 'uhinga mahu'inga ke hiki hano konga 'o e tohi ni, kataki o' tomu'a ma'u ha tohi fakangofua meia Siupeli Taliai.

All rights reserved. Except as provided by Australian copyright law, no part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the publisher.

First published 2002 by Siupeli T. Taliai
Reprint 2011

Designed by Sione Taufu
Cover design by Sione Taufu
Cover photograph courtesy of Dr Elizabeth Wood-Ellem
Typeset in Australia by Sione Taufu

National Library of Australia Cataloguing-in-Production data:

Taliai, Siupeli T., 1926–.
'E ke u 'elelo afe mai!

ISBN 0 9581397 0 9

1. Hymns, Tongan. 2. Hymns, Tongan - Concordances. I. Tittle.
264.23099612

FAKATĀPUI

'Oku fakatāpui 'a e tohi ni kia Neomai Taliai 'a ia na'a ne
ako'i au talu 'eku kei si'i ke u manako mo mahu'inga'ia 'i
he ngaahi himí; kae'uma'ā 'a hono fanga makapuna ko
Jordan, Neomai, Madeleine, 'Amelia pea mo Jordyn

himaonga.com/pages/afemai.html
Contents and Chapter 1

KO E TALATEU

Ko e faka'ilonga 'o ha himi lelei ko hono ma'u fakataha ai 'a e ngaahi akonaki faka-Tohitapu (*faka-tokāteline*), kae'uma'ā 'a e ngaahi a'usia fakalaumālie 'a e kakai Kalisitiane 'o e kuonga kotoa pē. Ko ia ai 'oku fakamatala 'a e ngaahi himi ki he 'Otuá mo hono ngaahi 'ulungaangá mo 'Ene ngaahi ngāué. 'Oku nau feinga foki ke fakamatala ki he ngaahi me'a kuo a'usia 'e he Siasí (*kakai Kalisitiane*) 'o fekau'aki mo e 'Otuá 'o hangē ko e *fakamolemole* 'o e *angahala*, pe *feohi* 'a e *kakai lotu*, pe *fatongia* 'o e *kakai kalisitiane* 'i he *sosaietí* pea 'i he 'ao 'o e 'Otuá. Ko e ngaahi himi lelei 'oku felāve'i tonu ia mo 'etau mo'ui faka-Kalisitiané 'i he feitu'u kotoa pē pea 'i he taimi kotoa pē.

Neongo 'oku fa'a ui 'a e ngaahi Tohi Himi lahi 'aki 'a e hingoa 'o ha ngaahi Siasi 'o pehē ko e Tohi Himi 'a e Siasi Lütelo, Siasi Papitaiso, pe Siasi Uēsiliana Tau'atāina 'o Tonga; 'oku fa'a ngalo 'iate kitautolu 'oku 'i he Tohi Himi 'a e Siasi Metotisi 'o Pilitānia mo 'Ameliká (USA) 'a e ngaahi fa'u pe talaloto fakalaumālie 'a e kakai Kalisitiane 'o e Siasi Katolika Lomá pe Siasi 'Ingilaní. 'Oku tatau foki mo ia 'a e fonu 'i he Tohi Himi 'a e Siasi Uēsiliana Tau'atāina 'o Tongá 'a e ngaahi talaloto fakalaumālie 'a e kau

faifekau 'o e Kau Molāviá, Pelesipetiulianí pe Siasi Fakakoló. 'Oku pōlepole foki 'a e kakai Metotisi 'i he tapa kehekehe 'o māmani koe'uhí ko 'enau manako ke hiva'aki 'a e ngaahi fa'u 'a e ongo faifekau 'o e Siasi 'Ingilaní ko Sione mo Sālesi Uēsilē. Ko ia 'oku mahu'inga ke tau manatu'i ko e ngaahi himi 'oku tau manako aí ko e *ngaahi koloa fakalaumālie tukufakaholo ia 'a e kakai Kalisitiané*, 'o 'ikai ha lau Siasi.

Ko e taha 'o e 'uhinga 'oku manakoa ai ha himi, koe'uhí pē ko 'ene mālīe 'a hono fasi. Ka 'oka ngāue'aki ki he himi ko iá ha fasi 'oku fo'ou 'o 'ikai ke tau maheni mo ia, pea 'oku mole leva 'etau manako 'i he himi ko iá. Ka neongo ia, 'oku mahu'inga ke 'ilo ko e 'uluaki me'a mahu'inga 'o ha himi ko hono 'uhingá 'a ia 'oku kofukofu'i 'i he lea 'o hono ngaahi veesi. 'Oku toki tokoni'i leva 'e he fasi ke tau fai fakataha 'aki 'etau fakahikihiki'i 'o e 'Otuá.

Ko e ngaahi himi manakoa lahi, 'oku 'i ai honau ngaahi talanoa pe puipuitu'a mālīe. 'Oku tokoni lahi ke fakamahino 'a e 'uhinga 'o ha himi 'o kapau te tau 'ilo ki he mo'ui 'a e tokotaha na'a ne fa'ú, pea mo e a'usia fakalaumālie ne tupu mei ai 'a e himi ko iá. 'Oku tau fa'a 'ohovale foki 'i he 'etau 'ilo tā ko e talaloto fakalaumālie 'oku fai 'e ha himi, 'oku tatau matematē pē ia mo 'ete a'usia fakalaumālie 'a'atá.

'Oku lau foki ha ngaahi himi lahi ki ha ngaahi talanoa pe mo'oni faka-Tohitapu, pea kapau 'oku 'ikai te te maheni mo e konga ko ia 'o e Tohitapú, 'e 'ikai faingofua ke mahino pe te te lava 'o fakahoko pe fakafelave'i 'a e lea 'o e himi ki he 'ete mo'ui fakalaumālié. 'Oku 'i ai foki ha ngaahi fo'ileá 'o hangē ko e *kelesi, tui, koeli, huhu'i, fakatonuhia, pe fakamā'oni'oni'i* 'a ia 'oku 'i ai honau ngaahi 'uhinga fakatokāteline. Ko kinautolu 'oku 'ikai ke nau maheni mo e 'uhinga faka-Tohitapu 'o ha ngaahi fo'ileá pehē, 'e mole 'aupito meiate kinautolu 'a e 'uhinga fakalaumālie 'o ha himi 'oku hā ai 'a e ngaahi lea fakatokāteliné.

Kuo fa'u 'a e ki'i tohi ni 'i he faka'amu ke 'aonga kiate kinautolu 'oku nau fiema'u ha 'inasi mei he ngaahi fu'u mata'ikoloa fakalaumālie kuo tuku fufū 'i he ngaahi himi. 'Oku 'ikai ko ha tohi 'eni ma'ae fa'ahinga 'oku nau taukei 'i he Tohitapú mo e ngaahi himi. Ko e ki'i tohi ni 'oku ma'ae fa'ahinga 'oku nau manako ke hiva'aki 'a e ngaahi himi 'i

falelotu, 'i he ngaahi fakataha'anga kehekehe, lolotonga ha folau, lolotonga ha 'apisia, 'i ha faikava, pea 'i he ngaahi fāmili faka'apí foki. 'Oku te tui foki 'e 'aonga 'a e ki'i tohi ni ki he fakalaulauloto fakafo'ituitui 'i ha feitu'u pē. 'E 'aonga ki he kau malanga, kau lotu fehu'i, ngaahi ako'anga, mo kinautolu 'oku kei fo'ofou ki he ngāue fakafaifekau mo fakasetuatá. 'Oku 'ikai foki ke ngalo si'i kau vaivaí mo e kau mahaki'ia fakasinó, 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau kei lava ki falelotu ki he ngaahi ma'u'anga-kelesi. Tauange ke 'aonga kiate kimoutolu 'a e ki'i tohi ni.

Ko ia ai kuo fai ha feinga ke tănaki ki he ki'i tohi ni ha ngaahi talanoa ki he kakai na'a nau fa'u 'a e ngaahi himí, kae'umaā 'a e ngaahi a'usia fakalaumālie ne fekau'aki mo e himi ne nau fa'ú. 'Oku tănaki foki ki he ki'i tohi ni 'a e ngaahi potufolofola mei he Tohitapú 'a ia 'oku felāve'i totonu mo ha ngaahi fakakaukau 'oku fakamatala ki ai ha himi. 'Oku mahu'inga ke manatu'i ko e me'a faingofua pē ke ma'uloto 'a e lea 'o ha himi pea te lava 'o toutou hiva'aki, kae lolotonga iá 'oku puli 'aupito 'iate kita 'a hono 'uhingá pe ko hono *mata'ikoloo fakalaumālie* 'a ia ko e momona 'o e himi kotoa.

'E hoko 'a e maheni mo e 'ilo loto 'e Mātini Lütelo 'a e 'Ipiseli 'a Paula ki he Kakai Lomá, lolotonga ia 'oku puli kiate ia hono 'uhingá, ko e sipinga mahino 'o e me'a mahu'inga ni. Na'a ne puputu'u 'i he 'ene faka'uhinga hala'i 'a e lau ko 'eni 'a Paula na'a ne 'ilo loto kae 'ikai mahino 'a e 'uhinga totonú:

*He 'oku fakae'a 'i ai ha mā'oni'oni mei he 'Otuá
(righteousness of God), 'o kamata mei he tuí,
pea iku ki he tuí: 'o hangē ko e folofolá. Ko e
mā'oni'oni te ne mo'ui mei he tuí. (Loma 1:17)*

'Oku fakamatala 'a Lütelo 'o pehē:

Na'aku nofo 'o fifili po'uli mo e 'aho kae'oua ... kuo u a'usia 'a e mo'oni, tā ko e 'uhinga totonu 'o e mā'oni'oni mei he 'Otuá, ko e mā'oni'oni ia 'a e

'Otuá 'oku fakafou mai ai hotau fakatonuhiá mei he 'etau tuí, pea 'oku hoko mai 'a e mā'oni'oni ko iá 'i he meesi mo e kelesi 'ata'atā pē 'a e 'Otuá. Hili 'a e mahino kiate au 'a e mo'oni ko 'ení, na'aku toki ongo'i ai kuo fanau'i fo'ou au, pea kuo u hū ai 'i he matapa ni ki Palataisi. Na'e toki fo'ou kotoa leva kiate au 'a e Tohitapú. 'I he te'eki ke u a'usia 'a e mo'oni ni, ne fonu ma'u pē 'a hoku lotó 'i he taaufehi'á koe'uhí ko 'ene puli meiate au 'a e 'uhinga totonu 'o e mā'oni'oni 'a e 'Otuá. Hili 'eku a'usia 'a e mo'oni, na'a ne fakafonu ma'u ai pē 'a hoku lotó 'i he 'ofa mo e fiefia mo'oni. Na'e toki hoko ai 'a e kongá ko 'eni 'o e Tohi 'a Paulá ko e matapā ki Palataisi kiate au.

Ko ia 'a e faka'amu 'a e ki'i tohi ni ke hoko ko e me'angāue fakalaumālie ke tokoni'i ha taha pē 'oku ne fiema'u. Sino-e-me'a, 'oua na'a ngalo ko e 'Tama Taukapo ko Laumālie Mā'oni'oní' 'oku ne fai hotau ue'í mo fakamaamá. 'E 'aonga ma'u pē 'a e kupu'i lotu 'a 'Īkani Molitoní:

'E Laumālie, tali mai
 'A e lotu 'oku 'atú.
 Ha'ele (*mai*) mo Ho māfima'í.
 Ha'u, Laumālie, ha'u!

Tauange ke tāpuaki'i mo me'angāue'aki 'e he 'Otuá 'a e *"Ē ke u 'elelo afe mai!"* 'i hono fokotu'u mo fakamafola Hono Pule'angá 'i he lotu 'o kinautolu te nau laú.
 'Oku fai 'eni 'i he faka'apa'apa mo e 'ofa.

Siupeli T. Taliai

KO E HOKOHOKO

FAKATĀPUI	v
KO E TALATEU	vi
KO E FAKAMĀLŌ KI HE PULUSI HONO UA	xi
KO E FAKATAUKEI (REV. HOWARD AND JANET SECOMB)	xiv
KO E FAKATAUKEI (REV. LŌPETI TĀUFA)	xvi
VAHE 'ULUAKI	1
1. KE AFE HOKU 'ELELÓ	
365. 'Ē KE U 'ELELO AFE MAI!	
VAHE UA	12
113. KO 'ENI KUO U LAVAI	
114. 'EIKI KO E 'OFA 'ĀAU	
471. 'Ē KUO U TOKI 'ILO NI	
VAHE TOLU	19
115. SĪSŪ KO HO TA'ATA'A	
116. PEA KA NE LAHI HAKE	
418. 'E SĪSŪ KO HO TA'ATA'A	
VAHE FĀ	32
565. SĪSŪ NA'E POLO'I MO'OU	
VAHE NIMA	45
406. 'A KOE MEI HE TA'E'ILOA	
407. MO'ONI KO E KOVI AU	
VAHE ONO	56
403. 'E 'IKAI TE U MASIVA AU	
VAHE FITU	63
400. 'OKU FAI FŪFŪNAKI PĒ	
VAHE VALU	71
473. LAĀ 'O HOKU LAUMĀLIE	

VAHE HIVA	78
380. KO E MO'UI 'A E KAKAI	
KO E FISI'I 'AKAU 'ATA	
VAHE HONGOFULU	85
575. 'E TAKI ATU AU SI'I 'AO MAAMA	
VAHE HONGOFULU-MĀ-TAHA	93
618. SI'I TU'UTĀMAKI AU	
VAHE HONGOFULU-MĀ-UA	101
506. MONŪ Ē KA KO HA MONŪ	
VAHE HONGOFULU-MĀ-TOLU	111
610. 'OI! KE U TALA HOKU MONŪ!	
VAHE HONGOFULU-MĀ-FĀ	120
569. VAKAI 'A E 'OFA LAHI	
VAHE HONGOFULU-MĀ-NIMA	123
361. 'Ē KE TAU 'APASIA MU'A	
VAHE HONGOFULU-MĀ-ONO	129
442. KO AU PĒ Ē, HE ANGAHALA	
VAHE HONGOFULU-MĀ-FITU	133
543. SI'I MEIMEI LOTO LEVA KE TUI	
VAHE HONGOFULU-MĀ-VALU	138
370. 'E SĪSŪ KO E MOANA	
VAHE HONGOFULU-MĀ-HIVA	145
510. SĪSŪ, KE KE MA'U MA'AU	
VAHE UOFULU	153
484. HILI 'A E LA'ALA'Ā, 'E TŌ 'A E 'UHA	
VAHE UOFULU-MĀ-TAHA	155
598. 'AMUSIA 'A SĀMIUELA	
VAHE UOFULU-MĀ-UA	158
512. AVA 'O E MAKATU'U	
VAHE UOFULU-MĀ-TOLU	168
312 KUO TUKU KIA SĪSŪ	
313 KO E PULE ANGATONU	
468 KO SĪSŪ KUO PAU MO'ONA	

1. KE AFE HOKU 'ELELÓ

365. 'Ē KE U 'ELELO AFE MAI!

(Ko e Fakamanatu 'o e fanau'ifo'ou)
(Sālesi Uēsilē 1707 – 1788)

Ko e himi 'iloa 'oku tau 'amanaki fakalaulauloto ki ai ni, na'e fa'u ia 'e Sālesi Uēsilē 'i he 'aho 21 'o Mē, 1739, ke fakamanatu'aki 'a e kakato 'o e ta'u 'e taha hili 'a e fu'u liliu fakalaumālie na'a ne a'usia 'i he 'aho 21 'o Mē, 1738.

Ko Sālesi Uēsilē, ko e fika 18 ia 'i he fānau 'e toko 19 'a e faifekau 'o e Siasi 'Ingilaní ko Sāmiuela pea mo hono uaifi ko Sūsana. Na'a ne hū ki he 'univēsiti ko 'Okisifooti 'oku ne kei ta'u 19, pea na'a ne kamata ai 'a e ki'i kalapu lotu na'e 'iloa ko e 'Holy Club'. Na'e fakanoho ia ko e faifekau 'o e Siasi 'Ingilaní 'i he ta'u 1735. Hili ia na'a ne kaungā folau mo hono ta'okete ko Sione Uēsilē ki 'Amelika 'i he ta'u pē ko ia. 'Oku mahino mei he tohinoa 'a Sioné, ko e folau 'eni na'a nau matangia lahi faka'ulia ai 'o mahino lelei ai kiate ia tā kuo te'eki ai ke ne a'usia 'a e nonga 'o 'ikai ha momo'i hoha'a neongo 'oku tu'unuku mai 'a e maté. Ko e folau foki 'eni na'e fe'iloaki ai 'a e ongo tautehina faifekau ni mo ha kakai lotu Molāvia na'a nau folau fakataha ki 'Amelika.

Na'e ta'u 28 'a Sālesi 'i he taimi 'o 'ene folau. Na'a ne folau ki 'Amelika ke hoko ko e sekelitali 'a e kōvana 'o e Vahefonua ko Siosia (*Georgia*) na'e hingoa ko 'Oglethorpe', he ko e taimi 'eni ne te'eki ke tau'atāina 'a 'Amelika mei Pilitānia.

Ko e faifekau 'a Sālesi Uēsilē na'a ne tokanga mo fai faka-maatoato hono ngaahi fatongia fakalotu kotoa; ko e tangata poto

'E KE U 'ELELO AFE MAI

mo ako lelei mei he 'univēsiti 'iloa 'o 'Okisifootí. Ka neongo ia, na'e fonu puputu'u mo hoha'a 'a 'ene mo'ui fakalotú. Na'a ne lau tōtōaki 'a e Tohitapú, pea ne tali 'o 'ikai toe fehu'i 'a e ngaahi tefito'i tui mo akonaki 'a e Siasí. Ka neongo pē 'a 'ene 'ilo faka'atamai 'a e ngaahi tefito'i akonaki 'a e kosipeli, na'a ne 'ilo pau 'i hono laumālié, kuo te'eki ke ne a'usia 'a e fakamo'oni 'i loto 'o 'ikai ha toe veiveiua kuo fakamolemole'i-fakamo'ui-fakahaofi-fanau'ifo'ou ia. Ko ia na'a ne 'āāvea ai pe mo faka'amu ke ne a'usia 'a e 'ilo'ilo pau ne ma'u 'e he kau Molāvia na'a nau folau fakataha ki 'Ameliká.

Na'e 'ikai lava ha ta'u 'e taha 'a e ngāue 'i 'Amelika 'a Sālesi pea ne foki ki 'Ingilani mo ha laumālie hoha'a mo ha sino mahama-haki. Na'e foki mai mei 'Amelika mo Sione Uēsilē 'o ne tau hake ki 'Ingilani 'i he 'aho 1 'o Fepueli, 1738, 'o ne 'uluaki fe'iloaki ai 'i Lonitoni mo ha talavou ta'u 26 na'e hingoa ko Pita Pola (*Peter Bohler*). Ko e talavou ni ne 'osi hilifakinima faifekau ia 'e he Kau Molāviá 'i he ta'u 1737, pea na'e vahe'i ia ke ne tokanga'i fakalaumālie 'a e Kau Molāvia 'i 'Ingilani mo Siosia (*Amelika*).

Lolotonga 'a e ngaahi māhina 'a e 'i Lonitoni 'a Pita Polá, na'e fa'a ma'u faingamālie ai 'a Sione mo Sālesi Uēsilē ke nau talanoa 'o fekau'aki tonu mo e ngaahi tefito'i akonaki mahu'inga 'o e lotu faka-Kalisitiané. 'Oku lahi 'a e ngaahi talanoa mo fale'i fakalaumālie mahu'inga na'e fai 'e Pita Pola ki he Ongō Uēsilē, ka te tau tuku hono konga lahi ki he taimi te tau fakamatala ai kia Sione Uēsilē mo 'ene lilii ki he lea faka-Pilitāniá ha ni'ihi 'o e ngaahi himi faka-Siamane na'e ngāue'aki 'e ke Kau Molāviá. Te tau lave pē heni ki ha kupu'i lea na'e ngāue'aki 'e Pita Pola lolotonga ha'a na talanoa mo Sālesi 'o kau ki he ta'emahakulea 'a e lahi 'o e 'ofa mo e kelesi 'a e 'Otuá. Na'e a'u foki 'ena talanoá ki he mahu'inga ke malanga'aki mo fanongonongo ki māmani 'a e 'ofa ko iá. Na'e toki pehē ai 'e Pita Pola kia Sālesi:

Si'oku tokoua, Sālesi, kuo ta'e-fa'a-laua 'a e ngaahi me'a kuo fai ma'aku 'e he 'Otuá. Kapau na'e laui afe hoku ngaahi 'eleló, te u ngāue'aki kotoa pē kinautolu ke fai'aki 'a hono fakahikihiki/fakalangilangi 'i 'o Kalaisí.

Hili 'a e folau 'a Pita Pola ki 'Ameliká, na'e hokohoko atu pē 'a Sālesi 'i hono hakule 'o e Tohitapú pea mo 'ene 'amanaki 'e vave ha'a ne 'ilo pe ma'u 'a e 'mata'itofe mahu'inga' na'a ne kei masiva

aí. Na'a ne muimui foki ki he fale'i 'a e Kau Molāviá 'o ne lau 'a e Fakamatala 'a Mātini Lūtelo ki he 'Ipiseli 'a Paula ki he Kakai Kalētia. 'I he vahe 2:20, na'a ne lau ai 'a e fakamatala ko 'eni 'a Paula, 'o tokia ai 'a hono lotó:

... ko e mo'ui 'oku ou fai ni 'i he kakanó, ko e mo'ui 'i he tui, ko e tui ki he 'Alo 'o e 'Otuá, 'a ia na'a ne 'ofeina au, mo ne foaki ia 'e ia ke pekia koe'uhi ko au.

'I he 'aho Sāpate Penitekosí 'o e ta'u 1738, 'a ia ko e 'aho 21 ia 'o Mē, na'e toki a'usia ai 'e Sālesi 'a e fanau'ifo'ou, lolotonga na'a ne puke lahi 'i Lonitoni. 'Oku hā 'i he 'ene tohinoá, na'a ne to'o 'a 'ene Tohitapú 'o ne lau mei he Tohi 'a Aisea 40:1 'a e lea ko 'eni:

Fiemālie, fiemālie si'oku kakai - ko e folofola ē 'a homou 'Otuá. Mou lea fakalelu ki Selusalema, 'o fanongonongo ki ai kuo 'osi hono fatongiá, kuo totongi hono mo'uá.

Na'e toki pehē leva 'e Sālesi 'i he 'ene tohinoá:

Talu ai mo 'eku ma'u 'a e nonga mo e melino pea mo e 'Otuá, ... Pea 'i he 'ene tu'uapō, ne u foaki kotoa ai au kia Kalaisi, 'ou 'ilo fakapapau ai kuo u hao 'o tatau pē pe 'oku ou mohe pe 'oku ou 'ā.

'I he 'ene a'u ki Mē 'o e 1739, pea 'i he 'amanaki ke lava 'a e ta'u 'e taha hili 'a e fanau'ifo'ou 'o Sālesi, na'a ne fa'u ai ha fo'i maau na'e veesi 'e 18. 'I he ngaahi Tohi Himi Metotisi kimui mai, 'oku tau ma'u ai pe ha ngaahi veesi 'e 6 'o e maau veesi 18 na'e fa'u 'e Sālesi. Ko e veesi 'oku kamata'aki 'i he 'aho ni 'a e himi 'iloa ni, ko e kamata'anga ia 'o e veesi ko hono 7 'i he maau veesi 18. Ko e ngaahi veesi 'e 6 kimu'a na'e 'ikai ke ngāue'aki 'e Sioné, ko e talaloto ia 'a Sālesi 'o fakamatala ki he 'ene mo'utāfu'ua 'i he fu'u 'ofa kuo fai tu'unga'a ma'ana 'e he 'Otuá. 'I he kamata'anga 'o e veesi ko hono 7, 'a ia na'e fili 'e Sione ke kamata'aki 'a e himi ni 'i he 'ene Tohi Himi 'o e ta'u 1780, 'oku fakamanatu ai 'e Sālesi 'a e lea na'e fai kiate ia 'e Pita Pola pea toki folau ki 'Amelika 'i he ta'u 1738.

'I he 'uluaki tu'uta 'i Tonga 'a e kau faifekau misinale Uēsilianá, na'a nau 'omi mo kinautolu 'a e Tohi Himi na'e ngāue'aki 'e he Kau Uēsiliania pe Metotisi 'i Pilitāniá, 'o nau feinga leva ke liliu ia fakataha mo e Tohitapú ki he lea faka-Tongá.

'E KE U 'ELELO AFE MAI

'Oku tau ma'u 'i he Tohi Himi 'a e Siasi Uēsilianā Tau'atāina 'o Tongā ha liliu faka-Tonga 'e ua kuo fai ki he himi ni na'e fa'u 'e Sālesi Uēsilē 'oku tau lolotonga fakakaukau ki ai. Ko e 'uluaki liliú, ko e feinga ia 'a e kau 'uluaki misinalé ke liliu faka-Tonga 'a e talaloto ko 'eni 'a Sālesi. Ko e liliu ko hono ua, ko e ngāue ia 'a Toketā Molitoni.

Hili hono fakamatala 'e Sālesi Uēsilē 'i he ngaahi veesi 'e 6 'oku kamata'aki 'a 'ene maau veesi 18 ni 'a e fakaofo 'o e liliu mo e nonga kuo hoko ki he 'ene mo'uí talu 'a e 'aho 21 'o Mē, 1738; na'e 'ikai ke kei lava ke ne mapukepuke 'i hono lotó 'a e hounga kuo fonu mahuohua ai koe'uhi ko e *'alo'ofa tu'unga'a'* kuo fai ma'ana 'e he 'Otuá. Na'a ne toki kamata'aki leva 'a e veesi ko hono 7 (*'a ia 'oku lolotonga hoko ko e veesi 'uluaki 'o e himi ni*), 'a e fakakaukau kuo ne manatu ki ai 'i he 'ena talanoa na'e fai mo Pita Pola pea toki folau ki 'Ameliká.

I

1. Ke afe hoku 'eleló	365. 'Ē ke u 'elelo afe mai!
Pea u hiva'aki	Ke u hiva'aki mu'a
'A e ongoongo lelei	'A e 'alo'ofa kuo fai
'A hoku Huhu'i.	Ma'aku he 'Otuá.

O for a thousand tongues to sing
My great Redeemer's praise!
The glories of my God and King,
The triumphs of his grace!

*Pea ko hō'o mā'oni'oni 'e 'a'au 'e hoku 'eleló, Mo
ho fakamālō 'i he kotoa 'o e 'ahó. (Sāme 35:28)*

*'E fiefia hoku lounгутu ē, 'o kau ka hiva
sāme kiate koe; 'Umaā 'a e me'a kuo ke
huhu'i, hoku laumālie. (Sāme 71:23)*

Kuo tau hiki foki 'i 'olunga 'a e lea faka-Pilitānia na'e ngāue'aki 'e Sālesi Uēsilē he 'oku fu'u mahino lelei ange ai 'a 'ene talaloto na'e faí.

Ko 'ene toki mahino lelei 'eni kia Sālesi Uēsilē 'a e lea na'e fai ange ki ai 'e Pita Polá. Ko e me'a 'i he 'ene fu'u hulutu'a 'o e ongo'i hounga 'o e loto 'o ha taha kuo ne lave 'i he 'alo'ofa tu'unga'a kuo

fai ma'ana 'e he 'Otua, ko 'ene toki mahino ia kiate ia 'a e me'a na'e faka'amu ki ai 'a Pita Polá. Na'e ongo'i 'e Pita Pola 'oku 'ikai fe'unga 'a e 'elelo 'e taha 'oku ne ma'ú ke fai'aki hono fakahounga'i 'o e 'ofa kuo ne lave aí. Ko ia 'a e 'uhinga 'o e faka'amu 'o e veesi ni - taumaiā 'oku laui afe 'a e 'ū 'elelo 'oku te ma'ú ke te faka'aonga'i kotoa kinautolu ke fai'aki hono fakalangilangi'i mo vikia 'o e 'ofa mo e kelesi kuo te lave aí.

The triumphs of his grace

'A e 'alo'ofa kuo fai ma'aku he 'Otua.

Ka ko e kelesi 'a e 'Otuá kuo u hoko ai ki he me'a kuo u hoko ki ai ni: pea ko 'ene kelesi ko iá na'e ngāue mai, ... ka tala'ehai ko au na'e fai, ka ko e kelesi 'a e 'Otuá 'a ia na'a ma kau. (1 Kolinitō 15:10)

Kapau na'e 'ikai mamae 'e he 'Ene 'Afió ki hono 'Alo mo'oni, ka ka tukuange ia ke pekia koe'uhi ko kitautolu fulipē, pea fēfē ai ha'ane mamae ke foaki mai mo ia 'a e me'a kotoa pē. (Loma 8:32)

Ko 'ene toki mahino 'eni kia Sālesi 'a e mo'oni 'oku lau ki ai 'a Paulá, ki he lahi fe'unga ma'u ai pē 'a e kelesi 'a e 'Otuá ke tokoni'i kita 'i he taimi 'oku te fekuki ai mo e 'ahi'ahí. 'I he milimilisino 'oku tau mo'ua fakalaumālie ma'u ai pē, neongo 'a e mālohi 'a e feinga 'oku fai 'e kakano mo e angahalá, ne a'usia 'e Sālesi 'a e me'a ko ia 'oku lau ki ai 'a Paulá, 'oku lahi mo mālohi fe'unga ma'u ai pē 'a e kelesi 'i he taimi ko ia 'oku te vaivai ai.

... pea kuo ne folofola mai, 'Oku lahi fe'unga pē 'eku kelesi ki ho'o fiema'ú; he 'oku toki hā hono fu'u ivi 'i he taimi 'o e vaivaí. (2 Kolinitō 12:9)

... but he said to me, My grace is sufficient for you, for power is made perfect in weakness. (2 Corinthians 12:9)

II

<p>2. 'Eiki lelei, tokoni mai
Ke u ala fakahā
Mo fakaongo ki māmani
A si'o fu'u Huafa.</p>	<p>4. Ongomālie 'a e Huafá
Ki he kakai mamahi:
Mahu'i ai 'a e ilifíá,
'O tuku ai 'a e tangi.</p>
<p>3. Ko Sīsū 'a e Huafa lahi,
'O 'ikai hano ua:
'Ikai ha taha ke tatau,
Ha taha ke kākunga.</p>	<p>5. Fanongo fiefia ki ai
A si'i kau lotofó'i;
He ko e to'a 'a Sīsū ia
Ko e māfi ke tokoni.</p>

'Oku toki fakamatala faka'auliliki 'e he ngaahi veesi ko 'eni 'a e mahu'inga 'o e Huafa fakamo'ui, Huafa mana, Huafa fakafo 'o Sīsū Kalaisi. 'Ilonga 'a kinautolu kuo nau tali 'o falala mo tui pikitai kia Sīsū Kalaisi pea mo e pekia na'a ne fai ko honau fetongí, 'oku toki hoko leva kiate kinautolu 'a e ngaahi liliu kehekehe ki he 'enau mo'uí.

'Oku tau ma'u 'i he Tohi Ngāué ha talanoa mālīe ki hano fakamo'ui 'e Pita ha tangata na'e fanau'i heke. Hili ha kole pa'anga 'a e tangata heké kia Pita mo Sione, 'oku pehe ni 'a e fakamatala 'oku tau ma'ú:

*Pea pehē 'e Pita, ko e silivá mo e koulá 'oku 'ikai te u ma'u; ka ko e me'a 'oku ou ma'ú te u 'atu ni ia: 'I he **Huafa** 'o Sīsū Kalaisi mei Nasaletí, tu'u pea ha'ele. Pea hanga 'e Pita 'o puke 'a e tangatá 'i hono nima to'omata'ú, 'o fusi hake: pea mo'ui leva hono va'é mo e tunga'iva'é. (Ngāue 3:6)*

Hili 'a e fakamo'ui 'e Pita 'a e tangata heké, na'a ne malanga ki he fu'u kakaí 'o kau kia Sīsū pea mo 'ene toetu'u mei he pekiá. Na'e puke ai ia mo Sione 'o 'ave ki he kau taki 'o e kakai Siū 'o fakamaau'i pea tapui ke 'oua na'a na toe malanga'aki 'a e Huafa 'o Sīsū. 'Oku pehe ni ha kongá 'o e tali na'e fai 'e Pita ki hona fakamaau'í:

*ke mahino mu'a kiate kimoutolu kotoa pē, mo e kakai 'Isileli fulipē, ko e **huafa** pē 'o Sīsū Kalaisi mei Nasaletí, 'a ia na'a mou kalusefaí, 'a ia na'e fokotu'u 'e he 'Otuá mei he pekiá, ko e toko taha ko iá 'oku tu'u mei ai 'a e siana ni 'i homou 'ao kuo mo'ui ... 'Io, pea*

*'oku 'ikai ke tu'u 'i ha taha kehe 'a e fakamo'ui; he tala'ehai 'oku 'i ai mo ha **hingoa** kehe 'i he lalo langi kuo fokotu'u 'i he lotolotonga 'o e kakai, 'a ia kuo tu'utu'uni ke tau mo'ui ai. (Ngāue 4: 10&12)*

'Oku fakamatala foki 'a Paula 'i he 'ene tohi ki he kakai 'Efesō mo Filipai ki he me'a tatau 'o felāve'i mo e Huafa 'o Sīsū 'oku lau ki ai 'a e ngaahi veesi ni:

*'a ia na'a ne fai 'ia Kalaisi, he'ene fokotu'u ia mei he pekiá, mo ne fakanofa ia mei hono to'omata'ú 'i he ngaahi feitu'u 'o Langi, 'o mā'olunga 'i he fa'ahinga pule kotoa pē, mo e ma'u tu'unga, mo e ma'u mālohi, mo e tu'unga 'eiki, 'io, 'i he **hingoa** kotoa pē 'oku **hingoa** 'aki 'i he tu'u ko 'ení, pea 'ikai ngata ai, ka 'i he tu'u foki ka hoko mai; pea na'a ne tuku ke 'i he lalo va'e 'o oná 'a e me'a kotoa pē; ('Efesō 1:20-21)*

*Ko hono ō pe ia foki na'e matu'aki hakeaki 'i ai ia 'e he 'Otuá mo ne foaki kiate ia (Sīsū) ha **hingoa** 'oku mā'olunga 'i he **hingoa** kotoa pē: koe'uhi ke 'ilonga ha tui (knee) 'i Langi mo Māmani mo Lolofonua pea peluki 'i he **huafa** 'o Sīsū; pea 'ilonga ha 'elelo, pea fakamo'oni ko e 'Eikí 'a Sīsū Kalaisi - mo'o fakalangilangi 'i 'a e 'Otua ko e Tamaí. (Filipai 2:9-11)*

Ko e ngaahi fakakaukau 'o e ngaahi veesi 2-5 'o e himi ni, kuo ma'u kotoa pē ia mei he Tohitapú. 'Oku mahino mei he ngaahi kupu'i folofola 'i 'olungá 'a e fakamatala 'a e Tohitapú ki ha ngaahi me'a na'e hoko 'i he taimi 'o e Fuakava Fo'ou koe'uhi ko e Huafa 'o Sīsū. Ko e me'a tatau pē foki kuo hoko 'i he potu kehekehe 'o māmani 'o kau ai kitautolu 'i Tonga, ki he kakai laui miliona 'i he meimei ta'u 'eni 'e 2,000. 'Ilonga 'a kinautolu ne nau tui falala mo tali 'a Sīsū Kalaisi 'i he 'enau mo'ui, ne nau a'usia mo'oni 'a e liliu mo'ui ne hoko kiate kinautolu. 'Ilonga ha ni'ihhi na'e nofo tailiili mo ilifia, ne nau 'ilo kuo mahu'i tu'unga'a pē 'enau manavahē 'i he 'enau tui falala ki he Huafa fakafo ni. Ko kinautolu na'e fonu 'a 'enau mo'ui 'i he ngaahi mamahi kehekehe, ne nau toki a'usia 'a e nonga ko ia 'oku 'ikai tāea 'e he 'atamai 'o e tangatá, 'i he 'enau fanongo pea tui falala ki he Huafa 'o Sīsū mei Nasaletí.

Ko kinautolu na'e loto fo'i 'o 'ikai ke lava 'o matu'uaki ha fa'ahinga faingata'a 'o e mo'uí, ne nau toki 'ilo tā 'oku mafeia 'a e faingata'a kotoa pē 'e kinautolu 'oku tui falala ki he Huafa fakamo'ui ni.

III

6. He angahala ha'isiá
'Oku ne veteange:
Tau'atāina leva ia
Na'e nofo hopoate.

KO E HUHU'I PE FAKATAU 'O FAKATAU'ATĀINA (REDEMPTION)

Ko e fakatātā 'eni 'o ha taha pōpula pe hopoate kuo mole hono tau'atāinā, pea 'oku toki lava pē hano fakatau'atāina 'i hano fakatau totongi huhu'i 'aki ha fu'u koloa mahu'inga 'aupito pe ko ha fu'u pa'anga lahi fakavalevale! 'I he Fuakava Motu'á (*Levitiko* 25:25-28; *Lute* 3-4; *Selemaia* 32:6-8), 'oku 'asi ai 'a e fakakaukau ko 'eni na'e ui 'e he kau Hepelū ko e 'koeli', pea 'oku pehe ni 'a e fakamatala ki ai 'a Toketā Molitoní:

Ko e lea faka-Hepelū ia, pea ko hono 'uhingá ko e toko taha 'i hoto kāinga ofí, 'a ia ko hono fatongiá ke taukapo'i kita. Kapau kuo te hoko ko e pōpula, pea 'e 'a'ana hoto fakatau'atāinā; pea ka kuo mole hoto tofi'á, pea 'a'ana ke toe fakatau mai; pea ka kuo fakapoongi kita, pea 'a'ana hoto sāuní; pea ka kuo te pekia ta'e ha fānau, pea 'a'ana ke nonofo mo hoto finemotu'á ke fakaa'i hoto hakó. Ko e me'a faka-Semi 'a e koelí, pea 'oku tātātaha ha lea 'a māmani 'oku hā ai. Ko e me'a ki Tongá 'oku 'ikai ha lea 'oku ne katoi 'a e ngaahi 'uhinga ko iá. 'Oku ofi nai 'a e ngaahi lea 'huhu'i', 'hoto mo'oni', 'tau-kapo', 'mateaki'; kae 'ikai ha taha te ne fālute 'a e ngaahi nafa 'a e koelí; ko ia kuo tau fokotu'u 'a e lea faka-Semi ni, pea 'āsili he ko e tu'unga na'e to'o 'e Sisū Kalaisi ma'ana, 'o ne hoko ko hotau Koeli mo māmani katoa.

Ko e veesi 6 'o e himi ni 'oku tau lolotonga fakakaukau ki ai, 'oku ne fakamatala ki hono fakatau'atāina fakalaumālie 'e Sisū 'a e

kakai kotoa pē 'oku tui pikitai kiate ia, mei he 'enau mo'ui pōpula kia Angahala-Tēvolo-Kakano.

'Oku pehe ni 'a e fakamatala 'a e 'apositolo ko Paulá ki he fekuki-fefusiaki-fusimaea fakalaumālie 'oku hoko ki he *kakai kotoa pē*(everyone), 'a Paula, Sālesi Uēsilē, Molitoni, mo au, pea mo koe 'oku ke lolotonga lau 'a e fakamatala ni. Ko e fefusiaki ko 'ení 'i he ongo fa'ahi 'a e 'Otua-Lelei mo e Tēvolo-Angahala:

'Ikai 'oku mou 'ilo, ka mou ka 'atu kimoutolu ki ha taha ko e kau pōpula ke talangofua kiate ia, pea ko e kau pōpula leva kimoutolu kiate ia 'oku mou talangofua ki aí; pe ko e kau pōpula 'a Angahala 'o iku ki he mate, pe ko e kau pōpula 'a Faitalangofua (kia Sīsū Kalaisi) 'o iku ki he mā'oni'oni? Pea ko 'eni, fakafeta'i ki he 'Otuá, neongo na'a mou nofo 'i he kuohili ko e kau pōpula 'a Angahala, ka na'a mou talangofua fie talangofua ki he fa'ahinga akonaki na'e tuku fakafalala atu kiate kimoutolú; pea 'i he fakatau'atāina kimoutolu meia Angahalá, na'a mou hoko ko e kau pōpula 'a Mā'oni'oni. (Loma 6:16-18)

'Oku te kaungāmālie'ia mo e lao 'a e 'Otuá, 'a hoto tangata-'i-lotó; ka 'oku hā kiate au ha lao kehe 'oku nofo 'i hoku ngaahi kupú, 'o fai tau mo e lao 'o hoku lotó, mo takipōpula au ki he lao angahala'ia 'oku nofo 'i hoku ngaahi kupú. 'Oiaue! Si'i toki mala'ia kita! Ko hai tū te ne hamusi (rescue - fakahaofi) au mei he sino 'oku mei ai 'a e mate ni? (Loma 7:22-24)

'Oku fakamatala heni 'e Paula ki he 'etau mo'ui pōpula kotoa pē kia Angahala-Tēvolo pe Kakano. "Oiaue! Si'i toki mala'ia kita! Ko hai tū te ne hamusi (*fakahaofi*) au mei he sino 'oku mei ai (*fale ai*) 'a e mate ni?" 'Oku toki hoko atu leva 'a Paula ki he Ongoongolelei 'o e Huhu'i pe Fakatau 'o Fakatau'atāinā 'i he 'ene pehē:

Fakafeta'i ki he 'Otuá, 'a ia kuo ne 'osi fai ('a e fakahaofi) 'ia Sīsū Kalaisi ko hotau 'Eiki! (Loma 7:25)

'Oku tau ma'u foki 'a e fakahinohino ni ki he 'Huhu'i' meia Sisū,
Pita, pea mo Paula:

*He ko e Fanautama 'a Tangatá foki na'e 'ikai te ne ha'ú
ke ma'u sevāniti, ka ke sevāniti pē 'e ia, pea ke tuku
'ene mo'uí ke huhu'i 'aki ha tokolahi, he'ene fetongi
kinautolu.' (Sisū-Ma'ake 10:45)*

*na'e 'ikai fai 'aki 'a e ngaahi me'a 'auha, ha siliva
pe ha koula, homou huhu'í, ...; ka na'e fai 'aki ha
ta'ata'a ma'ongo'onga he ko e toto 'o ha lami ta'emele
mo ta'e'ila, ko e ta'ata'a 'o Kalaisi. (1 Pita 1:18-19)*

*'A ia 'i he 'etau 'iate iá (Sisū Kalaisi), 'oku tau
ma'u ni 'a e huhu'í, ko e me'a 'i hono ta'ata'á, ko e
fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalá, 'o fakatatau
ki he mohume'a 'o 'ene kelesi. ('Efesō 1:7)*

*He 'oku taha pē 'a e 'Otuá, taha foki 'a e Fakalaloa 'i
he vaha'a 'o e 'Otuá mo e tangatá, ko Kalaisi Sisū
ko e tangata. 'A ia na'a ne foaki ia 'e ia ko e fetongi
huhu'i 'o e kakai kotoa pē. (1 Timote 2:5-6)*

Hiva ē 'a e 'ofa lahi
Hota Koeli 'i mu'a;
Na'a ne hifo ki māmani
Ke huhu'i 'a e pōpula.

Kuo puke 'e he filí,
'O ta hopoate pē;
Ha'i seini pea kii'i:
'Ikai lava hota vete.

IV

7. Si'i laumālie fu'u kilia
'Oku ne fakama'a;
Fakamo'ui 'a e pekiá,
Ngaohi 'a e kuí ke 'a.

KO E FAKAMO'UI MEI HE MATE PE MAHAKI FAKALAUMĀLIE.

'Oku lahi 'a e ngaahi fakatātā mei he ngaahi feitu'u kehekehe kuo
to'o mai 'e he Tohitapú 'o feinga ke fakatātā'aki pe fakamahino'aki

'a e ngāue 'Fakamo'ui' (*Salvation*) 'oku fai 'e he 'Otuá ma'ae fa'ahinga 'o e tangatā.

'I he veesi 6 'o e himi ni na'e ngāue'aki ai 'a e fakatātā 'o ha pōpula ne lava hono fakatau'atāina hili hano huhu'i pe fakatau fakafoki'aki ia ha fu'u totongi lahi faka'ulia. 'I he veesi ni 'oku ngāue'aki ai ha fakatātā kehe, ko e fakatātā 'o ha taha ne mate pe mo'ua 'i ha mahaki 'oku 'amanaki pē ki he mate, ka ne fakamo'ui. Ko hono ngāue'aki 'eni 'o ha ngaahi fakatātā fakasino 'oku tau maheni mo ia ke fakamahino'aki 'a e me'a mo'oni fakalaumālie 'oku hoko ki he kakai kotoa pē. 'E ala fakatātā 'ete mo'ui fakalaumālie 'i he te'eki ke te tui falala kia Sisū mo 'Ene pekia na'e fai ma'atā ki ha tangata pe fefine na'e nofo hopoate pe pōpula 'oku puke lahi 'o teitei mate pe kuo mate. *Ko e toko taha ni 'oku ua 'a e ongo me'a mahu'inga 'oku ne fiema'ú.* 'Uluakí, 'oku fiema'u ke fakamo'ui ia mei he maté pe ko hono mahakí. Hili ia, 'oku fiema'u foki ke fakatau'atāina kita mei he 'ete nofo hopoate kia Angahala mo Kakanó.

Si'i laumālie fu'u kiliá (Mātiu 8:2-3)

'Oku ne fakama'a; (Luke 5:12-13)

Fakamo'ui 'a e pekiá, (Luke 7:11-15; Sione 11:25,26,43-44)

Ngaohi 'a e kuí ke 'ā. (Luke 18:35-43)

V

'Oku toki faka'osi leva 'e Toketā Molitoni 'a 'ene talaloto ni 'aki 'ene kole ki he 'Otuá ke ne tokoni'i ia 'i he 'ene feinga ke fakahounga'i mo fanongonongo ki māmani 'a e Huafa Fakamo'ui 'o Sisū Kalaisi kuo ne lave ai. Ko e fakakaukau foki 'o e veesi faka'osí, kuo ma'u foki mo ia mei he Tohitapú ai pē,

Ātonai ē ko hoku loungutú ke ke to'ó,

Kae 'a'au 'e hoku ngutú ho fakamālō. (Sāme 51:15)

To'o, 'Eiki hoku ngutu ni,

'Ai pē ke fu'u mafa'a;

Ke u lava hono hakeaki'i

'O si'o fu'u Huafa.

Kuo hoko 'a e veesi ni ko e lotu manakoa ia 'a e laui mano 'o e kakai Tongá 'o 'ikai 'i Tonga pē ka 'i he tapa kehekehe 'o māmani.